

**Тема: "П. Гулак-Артемівський (1790-1865).
Життя і творчість"**

План

1. Біографічні відомості.
2. "Пан та Собака" – першим зразком класичної сатиричної байки.
3. П. Гулак-Артемівський – перекладач.
4. Балади "Твардовський" і "Рибалка".

Література

1. Деркач Б. П. Гулак-Артемівський – байкар // Радянське літературознавство. – 1974. – № 2. – С. 56-69.
2. Деркач Б. Петро Гулак-Артемівський / Історія української літератури ХІХ століття: у 2 кн. – Кн. 1: Підручник / Жулинський М. – К.: Либідь, 2005. – С. 127-141.
3. Єфремов С. Історія українського письменства. – К.: Феміна, 1995. – С. 324-328.
4. Куценко Л. Байка П. Гулака-Артемівського "Пан та Собака": Національне в соціальному змісті твору // Дивослово. – 2003. – № 8. – С. 2-3.
5. Павлюк М. Гулак-Артемівський П. З погляду текстології // Слово і час. – 1990. – № 1. – С. 45-51.
6. Петренко І. Талант високий, самобутній (До 190-річчя з дня народження П. Гулака-Артемівського) // Українська мова і література в школі. – 1980. – № 1. – С. 72-74.
7. Чижевський Д. Історія української літератури. Від початків до доби реалізму. – Тернопіль: Феміна, 1994. – С. 333-337.

Прізвище Гулаки на Черкащині дуже поширене, їх двоє на тисячу. Це давній козацько-шляхетський, згодом дворянський рід. Із цього роду Микола Гулак – кириломефодієвець, математик, який доводився рідним дядьком академіка Володимира Вернадського. Петро Гулак-Артемівський писав, що один його предок мав прізвисько Гуляка Артемівський (за назвою села), і звідси пішли Гулаки-Артемівські. Найвідоміший із них – небіж (племінник) поета, Семен, драматург, співак і актор, автор опери «Запорожець за Дунаєм» (сюжет був підказаний професором-істориком М. Костомаровим), яку інший Микола Гулак-Артемівський – білий емігрант, георгіївський кавалер, актор і режисер, ставив у Парижі.

І. Петренко говорив про Петра Гулака-Артемівського, що це талант високий, самобутній. Він виступив зі своїми творами в ті часи, коли українська література тільки почала розвиватися. За життя він не видав жодної збірки, а літературну працю вважав випадковою справою, і тому не надавав їй великого значення. Окремим виданням збірка «Кобзарь П. Гулака-Артемівського» вийшла через 12 років по смерті (1877).

П. Гулак-Артемівський народився 27 січня 1790 р. у м. Городищі Київської губернії (нині Черкаська обл.) в сім'ї священника. Його батько мав хутір, Гулаківщину, 36 десятин землі, походив із козаків. За свідченням сучасників, один із предків поета у 1669-1675 рр. був генеральним обозним у

гетьмана Петра Дорошенка, але багатства не залишив. Батька за прихильність до Росії під час Коліївщини польські шляхтичі жорстоко відшмагали різками. До самої смерті зберігав він жмуток цих різок, потім передав синові, який охоче показував його гостям, оповідаючи батькову історію.

В 11 років хлопець вступив до бурси, а потім до Києво-Могилянської академії – єдиного тоді на Україні навчального закладу, учні якого отримували середню та вищу освіти. У літературознавчих працях є відомості, що замолоду Петро голодував: їв на базарах залишки чумацьких обідів, а латки на штанах пришпилював голками з хвої. На канікули додому їздив на плотах униз по Дніпру.

Дід, батько і двоє його братів були священиками. Але Петро попом не став, нібито через нещасливу любов. Він взаємно полубив киянку, але її батьки були проти шлюбу. Панночка померла з горя, а він після того, не довчившись, покинув академію і пішов світ за очі. Ця історія вплинула на його вдачу.

У 1813 р. почав викладати у приватних пансіонах у Бердичеві, а потім домашнім вчителем у сім'ях польських поміщиків на Волині, у маєтках Потоцьких. Це тривало 4 роки. А далі кар'єра його складалась блискуче.

У 1817 р. він став студентом (вільним слухачем) Харківського університету, де вже наступного року викладав польську мову, а французьку – в Інституті шляхетних дівчат. За два роки закінчив університет, одночасно прославився як поет. Усе це поєднував із посадою завідувача навчальної частини Харківського, а потім і Полтавського інститутів шляхетних дівчат. Причому перші 13 років обіймав ці посади безоплатно і з великим ентузіазмом. Очевидно, таким чином він повертав собі втрачену юність. Панночки-інститутки нагадували про першу трагічну любов. Із тих професійних інститутів часто виходили манірні Проні Прокопівни, що цурались свого роду. Гулак дбав, щоб його інститутки шанували країну, в якій живуть. Він міг спеціально прийти до інституту в простій свиті, по-мужицькому неголений, за що одержував прочухана зі столиці, бо попечителькою інститутів була імператриця. Часто сварився з директрисами – з ревності до вихованок. Невідомо, чи вони любили його, хоча в це можна повірити, адже в університеті всі збігалися слухати Гулака – він читав лекції темпераментно. При тім, як свідчив його студент Микола Костомаров, «держал своїх слухателів в полнейшем невежестве по части преподаваемого им предмета». Отже, він був більше поет, ніж учений.

Не останню роль у пошуках письменника відіграло читання ним в університеті лекцій з естетики, які він готував один час за книгою О. Галича «Опыт науки изящного», де були викладені основні положення романтичної теорії, зокрема пропагувалися твори В. Жуковського, визначалися нові жанри – романтична балада, поема, романс, тощо.

У 1821 р. захистив магістерську дисертацію на тему: «О пользе истории вообще и преимущественно отечественной и о способе преподавания последней», а згодом стає професором історії та географії.

З 1838 р. – він декан словесного факультету, а з 1841-1849 – ректор Харківського університету та Полтавського інституту шляхетних дівчат.

Майже 20 років він присвятив університету. Ще до отримання посади ректора він був секретарем етико-політичного факультету, тричі обирався деканом. Жодного разу не піддав сумніву свою репутацію, завжди сумлінно ставився до виконання своїх обов'язків, вважав університет справою свого життя. Його заслугою в 1835 р. було відкриття кафедри історії літератури слов'янських нарід. Ця кафедра була однією з перших її подібних в Україні і стала важливим чинником розвитку слов'янознавства в Україні. Коли в 1842 р. в університеті постало питання про видання кращих студентських науково-літературних праць, то ректор сам очолив видавничий комітет. У 1855 р. з нагоди 50-річчя університету П. Гулак-Артемівський отримав звання почесного члена рідного університету.

За його часів у Харківському університеті вчилася немало майбутніх поетів і діячів культури. Двоє із них – М. Костомаров і А. Метлинський – жили в Гулака на квартирі, і замість оплати за житло вчили його дітей. Так тоді робили всі професори. І вони старалися «не валити» на іспитах своїх квартирантів. Гулак екзаменував так ліберально, що можна було не готуватися, – згадував М. Костомаров. Дім професора стояв на околиці міста, далі – старий цвинтар, де М. Костомаров любив гуляти. Гулак серйозно радив йому гуляти у веселішому місці, щоб не нажити «іпохондрії». Він не забув, як в юності легко померти від печалі. А він до смерті ставився по-філософськи й часто на різні лади повторював: «Як не крути – а вмерти треба!». Утім це робило його поезію оптимістичною – якщо все одно вмирати, то треба нажитися на сім світі. Казав: «Коли вмру, я вам дулю покажу!». Однак ця філософія робила його байдужим до різних довготривалих проєктів. Приміром, хотів створити український словник, бо вважав, що мову скоро забудуть, – і не створив.

Від предків, очевидно, отримав у спадок нахил до мандрівного козацького життя: маючи велику сім'ю – 10 дітей (у 1830 р. одружився), хати не тримався, весь час у дорозі між Харковом і Полтавою. Дружина – Єлизавета Федорівна, після пологів психічно захворіла і втратила пам'ять. Потім одужала і бувало таке, що сам Петро забув свої старі вірші, а вона їх пам'ятала і йому нагадувала.

Як вийшов у відставку – занепав духом. Писав: «Була робота – була й охота, було діло – і робить кортіло, а тепер лежимо, їмо, спимо, встаємо та й знов лежимо. Чи ясно, чи хмарно – нам і так гарно. А хліба треба? Упаде з неба. А в небі не стане – жінка достане».

Уважав себе людиною старосвітською, навіть за часів ректорства жив у простому дерев'яному одноповерховому домі, що стояв на вулиці, яка виходила в поле. На старість став уїдлигим. Якось подарував синові-студенту портфель. До подарунка зробив віршовану приписку «Сыну моему»: «...за Богдана Хмілья ... / Писалось без портхвіля... / Тепер інак... / Вся сила, бач, в портхвілях... / пишуть, мов з похмілля!».

Син не пішов у письменники, став талановитим скрипалем-віртуозом. А один із онуків, Яків, захоплювався хоровим співом і працював із М. Лисенком у Київському університетському студентському хорі.

В особі П. Гулака-Артемівського зауважуємо глибоке роздвоєння – ніби це була одна людина для себе, друга для інших. І цей «другий» згодом

остаточно переміг «першого». Козацька байдужість до розкоші дивно вживалась у ньому з пристрасстю до чинів і нагород. Якось його удостоїли орденом Святого Станіслав «зі стрічкою», але орден довго не приходив зі столиці, і поет у відчай ладен був «повіситись на тій орденській стрічці».

Московську літературу вважав другорядною. Так само суперечливі його культурні орієнтири. Він любив читати в оригіналі поезію Горація, якого звав Гараськом. Мову ж українську знав – як мало хто! Однак так і не вибрав собі батьківщини в культурі. Замолоду любив польське красне письменство, а потім зловтішався, коли росіяни придушили польське повстання. На початку творчості вважав московську літературу другорядною, насміхався, що москаль без «вот» і кроку не ступить, і книжки його такі ж. А сам занехаяв свій український літературний талант і літературу, але навіть це висловлював весело.

1843 р. – отримав чин дійсного статського радника.

13 жовтня 1865 р. помер, похований у Харкові.

Творчий доробок П. Гулака-Артемовського належно оцінений – його справедливо вважають фундатором нового українського письменства.

Літературні інтереси П. Гулака-Артемовського пробудилися рано, ще в часи навчання в Київській академії. З перших його поетичних спроб збереглися лише два віршових рядки з переспіву поеми Буало «Налой» (1813).

Активну літературну діяльність розпочинає після переїзду до Харкова (1817) – під час навчання та викладацької роботи. Підтримує дружні стосунки з Г. Квіткою-Основ'яненком, Р. Гонорським, Є. Філомафітським та ін., виступає на сторінках «Украинского вестника» з оригінальними творами, написаними в різних жанрах, перекладами прозових творів і критичних статей польських письменників.

Художня спадщина П. Гулака-Артемовського невелика. Найцінніша частина його доробку – байки та дві балади, які відіграли важливу роль у становленні й розвитку української літератури в перші десятиріччя XIX ст. Його творчість, як і біографія, позначена різкими контрастами, на що вказували біографи і критики. Він виступає одночасно українською і російською мовами в жанрах, які, здається, виключають один одного.

У 1817 р. написав дидактичну поезію «Справжня добрість (Писулька до Грицька Прокази)», у якій розкрив суспільно-етичні та філософські погляди. Він намагається розвіяти морально-громадянські сумніви Г. Квітки-Основ'яненка і переконує його в корисності суспільних починань. Це лірико-філософський монолог, спрямований на захист громадських прав людини, її моральної гідності, на утвердження віри в могутність людського розуму. Справжня Добрість – образ алегоричний. У пошуках правди поет зазирає в різні закутки тогочасного життя і робить висновки в душі народних роздумів:

До часу над слабим, хто дужчий, вередує,

До часу мужиків ледачий пан мордує.

Для обґрунтування своїх морально-етичних засад письменник посилається на життєвий подвиг Сократа: «Отак-то, братця, й ви, – казав ти: хліб ви їжте, а правду, хоч яким панам вельможним, ріжте!».

Його поезію охоче друкував московський журнал «Вестник Европы» українською мовою. Гулак попереджав: «Пишу на язи́ке, почти забы́том мно́ю», на що московський редактор зауважив: «Дай Бог всякому такой забывчивости!».

«Пан та Собака» (1818) є першим зразком класичної сатиричної байки. Вона написана на основі фабульної канви чотирирядкової байки І. Красіцького «Пан і Пес»:

«Пес лаял на воров, пса утром отпороли
За то, что лаем смел встревожить барский сон,
Пес спал в другую ночь, дом воры обокрали
Отодран пес за то, зачем не лаял он»,

та окремих епізодів іншої сатири «Пан і не вартий слуги». Важливим є те, що це була перша українська літературна віршована байка, написана зі свідомою орієнтацією на фольклор, на живу розмовну мову.

Передумови появи байки: прогресивні просвітительські тенденції, невдоволення передової громадськості самодержавно-кріпосницьким режимом, піднесення народної самосвідомості, викликане переможним завершенням Вітчизняної війни 1812 р. І. Айзеншток вказав на ту обстановку, що породила поширені на той час «ліберальні» тенденції байки. Важливу роль тут зіграли громадські настрої, збуджені хвилею селянських повстань 1817-1818 рр. у зв'язку з переведенням багатьох селян у військові поселенці (м. Чугуїв). Ще й до цього в промові при відкритті польського сейму 15 березня 1818 р. Олександр І висловив ряд «ліберальних» натяків щодо кріпацтва; почали поширюватися чутки про звільнення селян.

У дусі просвітительського реалізму письменник порушив у ній такі актуальні питання часу: становище кріпаків, їх стосунки з поміщиками; викрив самодурство і розбещеність панів, висловив співчуття до безправних селян. Байка не позбавлена натуралістичних рис у змалюванні окремих явищ, надмірного захоплення згрубілою лексикою.

П. Гулак-Артемівський розширив байку до 183 рядків, розгорнув побутові картини, ввів численні яскраві сцени, комічно-драматичні ситуації, емоційні діалоги, простору «мораль». На початку твору подано казковий зачин:

На землю злізла ніч... Ніде ані шиширхне:
Хіба то декуди крізь сон що-небудь пирхне,
Хоч в око стрель тобі, так темно надворі.
Уклався місяць спать, нема ані зорі,
І ледве, крадькома, яка маленька зірка
З-за хмари вигляне, неначе миш з засіка.
І небо, і земля – усе одпочива,
Все ніч під чорною запаскою хова.

Розуміючи, що «Пан та Собака» може накликати гнів «злого», «ледачого» панства, поет шукав захисту у Г. Квітки-Основ'яненка («Супліка до Грицька Квітки»), який на той час був харківським повітовим предводителем дворянства. Він просив скликати тих «навісних» панів і звеліти їм «струп Рябка довгенько полизати: / Адже ж то і над псом повинно ласку мати».

П. Гулак-Артемівський у промові на відкритті кафедри польської мови при Харківському університеті прославляв Олександра І – «освіченого монарха», який всіляко дбає про «благоденствіє» своєї держави, народу, про розвиток освіти. Безсумнівно, що письменник, як і багато його сучасників, щиро ставився до ліберальних загравань царя. Усе це й підкреслив І. Айзеншток, переконливо пояснюючи суспільні тенденції, що зумовили появу байки. «Ніякого «перелому» (хоча б короточасного) в суспільних поглядах поета байка не виражала: у ній, як і в інших своїх творах, він намагався підхопити потреби моменту, до того ж підхопити їх з позицій, які здавалися йому офіційними. Тому обурення проти «навісних» панів не переростало в нього в обурення проти соціальної нерівності загалом, тому серед повчальних висновків байки з'явилося гірке зауваження Рябка:

Той дурень, хто дурним іде панам служити,
А більший дурень, хто їм хоче догодити.

Отже, антикріпосницька загостреність, яскравий народний колорит, свіжість сатирично-гумористичних барв у змалюванні тогочасної дійсності – це риси, якими байка перегукується з «Енеїдою» І. Котляревського та російською сатиричною літературою, які сприяли збудженню та посиленню антикріпосницьких громадських настроїв, розвитку реалістичної байки на Україні. Починаючи з байки «Пан та Собака» байка в новій українській літературі набула чіткого соціального звучання, відповідала антикріпосницькому духові, що дало підстави М. Полевому підстави для епіграми:

«Пускай в Зоиле сердце ноет,
Он Артемовскому вреда не принесет:
Рябко хвостом его прикроет
И в храм бессмертья унесет».

У 1818-1819 рр. – друкує в «Украинском вестнике» російський переклад з польської мови «каледонской повести» (шотландської) «Бен-Грианан», нарис «Синонимы, задумчивость и размышление (подражание польской прозе)». У цей час опублікував статті: «Критика», «О письмах», «Нечто для сочинителей». Він писав: «...звание писателя как наставника и учителя ... важное и благородное», а звідси – висока вимогливість до письменника.

У кінці 20-х років об'єктом для бурлескних переробок П. Гулака-Артемівського стають і оди староримського поета Горація, що було характерним для російського письменства II пол. XVIII – поч. XIX ст. У 1827 р. у "Вестнике Европы" він друкує дві переробки Горацієвих од "До Пархома". Уперше до Горація автор звернувся ще в 1819 році, надрукувавши виконаний у поважному стилі переклад його оди "К Цензору".

У переробках Горацієвих од виразно намічається відхід поета від прогресивних суспільних інтересів, від змалювання картин народного життя. Проблематика їх, незважаючи на наявність реалістичних рис і місцевого колориту, перебуває в колії класицистичних мотивів: ідеалізація життя в гармонії з природою, епікурейська насолода швидкоплинним життям, досягнення рівноваги, співмірності між потребами та можливостями.

У посланнях "До Пархома" письменник з великою дотепністю, в гумористичному дусі передав ті думки, які поважно були висловлені в одах Горація, оспівуючи спокійне, байдуже ставлення до щастя й горя, бо все в житті минує. П. Гулак-Артемівський вільно поводить з першоджерелами, послідовно "українізує" їх, насичує реаліями місцевого побуту, фольклорними елементами. У другому посланні "До Пархома" в дусі класицистичного стоїцизму він закликає до терпіння, поміркованості, покірливості долі ("Терпи!.. За долею, куди похне, хились, як хилиться до вітру гілка...") і у виразних гумористичних тонах проголошує мотиви епікурейства – культ безтурботного існування, веселощів ("Чи будеш жить, чи вмреш, Пархоме, не журисть!.. / Журисть об тім, чи є горілка!..").

Улюблена філософська думка П. Гулака-Артемівського, до якої він найчастіше звертається: "Як не мудруй, а вмрети треба", – говорить ця філософія, то не минай же okazji хоч пожити трохи:

Покинеш все: стіжки й скирти,
Всі ласощі, паслін, цибулю...
Загарба інший все, а ти
З'їси за гірку працю дулю!..
Чи соцьким батько твій в селі,
Чи сам на панщині працює, –
А смерть зрівняє всіх в землі:
Ні з ким, скажена, не жартує!..

Ну, коли так, то чи ж не все одно, що там робиться на світі й що з Рябками коять, аби мені було добре за життя – такий був практичний наслідок з цієї філософії, що вкладається в три коротенькі слова: "а все бриднє!":

Чи будеш жить, чи вмреш, Пархоме, – не журисть!..
Журисть об тім, чи є горілка!..
А, є? так при на стіл!.. Частуй та й сам кругляй!..
Чи нам, Пархоме, треба скільки!..
Та вже ж – чи вкорочать свій вік, то вкорочай
В шинку над бочкою горілки!

Автор застосував народні фразеологізми гумористичного й сатиричного характеру та фольклорні елементи.

У такому ж плані написані й пізніші Гулакові переспіви од Горація. У деяких з них поряд з мотивами ефемерності людського життя звучить проповідь відходу від громадянських проблем. Звертаючись до Горація, автор опрацьовував їх у підкреслено жартівливій, а то й пародійній манері; його наслідування сповнені елементів бурлеску, який втрачає критичне начало та реалістичну спрямованість, характерну для творів 10-20-х рр.

П. Гулак-Артемівський вдало поєднав в одах "До Пархома" іронію й сатиру, гіперболізує явища життя "Чи п'яний під тинем хропеш, / Чи до господи лізеш рачки / І жінку макогоном б'єш, / Чи сам товчешся навкулачки, – / Ори і засівай лани, / Коси широкі перелого, / І грошики за баштани / Лупи – та все одкинеш ноги!"; "Чи чіт, чи лишка?"; "Що виковала вже зозуля – поживай!"; "... а час, мов віл з гори, / Чухра: його не налигаєш!"; "... пику зморшками, мов

лемешем, зорало!"; "Помацай гирю лиш..."; "Не вмер – болячки задавили!"; "Із'їв Адам в раю із Свою кисллицю, / А нам пришлося за них оскому гнать".

Є у творі й фольклорне усвідомлення смерті, яка приходить в образі жінки: "А там козаче, зирк! Не ждеш її відтіля, – / Кирпата свашка – гульк у хату!".

У народнопоетичному дусі осмислюється історичні події з елементами пареміографічного жанру замовлянь, словесних формул – побажань:

"Ох! ох! ох! ох!
Зубів щось з двох
І ніг не долічуся!
Живіт, на сміх,
З ковальський міх, –
Здається ж, і не дмуся!

Згаданий, хоч і не глибоко осмислений, в оді календарно-обрядовий чистий четвер перед Пасхою, коли потрібно навести лад в оселі й у душі, висповідатись:

"А тут до Репіна прибіг гінець на двір,
Та й каже: "Поминай тепер ляхів як звали!
Вже Хведорович наш з їх видавив весь жир;
Вже, каже, й могорич в Варшаві запивали!"
Бач, ярепудова збентежилась лихва!
Бач, гирі, бач, чого віскривій заманулось!..
А нам і на руку ковінька! І лихва!
О! щоб вам, ляшеньки, легенько там ікнулось!".

Рефреном є строфа:

Було, піп Петр
В чистий четвер
Іуду величає,
Охрім в корчмі
Пойді кумі
Весільних затягає.
Чи в хату піп,
Охрім захріп,
Запінивсь, мов сказився;
Не сповідавсь,
Не причащавсь
Сім рік – і не хрестився!

Дві переробки од Горація були написані за два дні, 4-5 листопада 1827 року. Через чотири з лишком роки (20-26 лютого 1832 р.) були написані ще три переробки. До нас не дійшли якісь інші твори поета за цей період, – ця обставина вже сама по собі вказує на аж ніяк не випадковий інтерес П.Гулака-Артемівського до творчості римського поета.

"Гараськові оди" згадують як особливо переконливе свідчення приналежності П.Гулака-Артемівського до "школи Котляревського", як доказ усвідомленої ним неможливості вирватися з-під влади бурлеску, яким

позначено весь початковий період розвитку української літератури в ХІХ столітті. Про це писав М.Зеров, і наводив на доказ своїх думок такі міркування: в переробках П.Гулака-Артемівського "високий тон оригіналу підмінється "підлим"; класичній темі передається українська орнаментация: подібно до такого як І.Котляревський перейменував на український лад троянських героїв, П.Гулак-Артемівський також змінює латинське ім'я адресата Горація на українське ім'я Пархім, італійський пейзаж – на український, римську приміську обстановку – на сільську українську.

У сучасників П.Гулака-Артемівського подібні пристосування од Горація до українських обставин не обов'язково мусили викликати комічні асоціації. Тут, з одного боку, маємо свідчення М.Костомарова про те, що "для багатьох не стільки був смішний зміст творів І.Котляревського й П.Гулака-Артемівського, скільки слова, вимова, звороти малоросійської мови". Інакше кажучи, будь-який твір українською мовою у "багатьох" викликав комічний ефект уже самою лексичною незвичністю порівняно із звичними нормами російської мови. Т.Шевченко назвав у повісті "Близнецы" дві оди "До Пархома" "геніальною пародією".

У переробках од Горація показує ще одне. Велика їх частина не лише пристосовувала латинський оригінал до українських обставин, але була й звернена до певних живих осіб, мала на увазі певні події й відношення в їхньому житті. Жанр оди засвідчив гумористично-сатиричну традицію; зв'язок з фольклором, історизм, що виявляється і в зверненні до події національної історії, і до античних міфів, – писала Н. Зборовська.

1819 р. – опублікував в «Украинском вестнике» ще дві байки – «казку» «Солопій та Хівря, або Горох при дорозі» і «побреженьку» «Тюхтій та Чванько». Автор розгортає сатиричну розповідь про скупого Солопія, який всупереч жінчиним порадам посіяв горох між пшеницею і житом, у результаті чого втратив горох. Мораль казки уточнює об'єкт критики: численні безглузді проекти господарських нововведень, пропоновані сучасниками поета. За М. Петровим, байка має відношення до «Філотехнічного товариства домоводства», яке займалися дослідженнями над перетворенням речовин з дерева на поживні і в 1813 р. пропонувало російській армії поставку поживної витяжки, щось на зразок сухого бульйону, на що прямо вказував П. Гулак-Артемівський:

Як локшину кришить, для війська із народу.

«Солопій та Хівря, або Горох при дорозі» написана в бурлескному стилі, на основі народної мови. У. Л. Боровиковського читаємо:

Щоб не оскуб народ гороху при дорозі

Максим горох посіяв в просі.

Що ж вийшло? Дітвора – іще огуд не ссох –

І просо витовкла, і обнесла горох.

У «побреженьці» «Тюхтій та Чванько» висміяно двох віршомазів. У доданій до «побреженьки» замітці «Дещо про того Гараська» байкар висловив свій іронічний випад проти бездарних писак: «У нас теї погані, віршомазів, стільки наплодилось, як у доброго попа дітей. Лише папір переводять, нічого, буде чим піч топити, бо край у нас холодний, ліс дорогий, зате дурні дешеві».

Він мав на увазі співробітників журналу «Украинский вестник», які своїми переспівами не приносили ніякої користі для народу.

У 1820 р. з'явився цикл байок-«приказок»: «Дурень і Розумний», «Цікавий і Мовчун», «Лікар і Здоров'я». Це жартівливі оповідання у віршах, багатомовні, живописні, які за змістом і художньою формою наближаються до поетичних гуморесок народної творчості, виходять за межі вузько побутових тем. Вони засвідчили творчі пошуки поета. У 1827 р. написав ще три байки – «Батько та Син», «Рибка», «Дві пташки в клітці». Цей цикл байок також пов'язаний із творчістю І. Красіцького. Побудовані на життєвому матеріалі вони належать до іншого різновиду жанру байки – до вже усталеного на той час класичного типу байки в російській літературі, у якій чіткіше проступають жанрові ознаки: алегоричність, епічність розповіді, повчальний елемент. Автор уникає описовості та бурлескності.

У 1827 р. П. Гулак-Артемівський виступив на сторінках «Вестника Европы» з «малоросійськими баладами» «Твардовський» і «Рибалка», якими представлено романтичну баладу різних тональностей. Сам автор писав про ті збудники, які примусили його взятися до писання романтичної балади, у листі до редактора журналу: «По велению любопытства захотел попробовать, нельзя ли на малороссийском языке передать чувства нежные, благородные, возвышенные, не заставляя читателя или слушателя смеяться, как от «Энеиды» И. Котляревского, и от других с тою же целью писанных стихотворений». Тут же вказується на шлях, який до цього веде, звертається увага на «некоторые песни малороссийские, на песни самые нежные, самые трогательные».

«Твардовський» – це вільна переробка гумористичної балади А. Міцкевича «Пані Твардовська», основу якої становить популярна в слов'янському фольклорі легенда про гульвісу-шляхтича, що запродав душу чортові, має відчутну бурлескную традицію. Подібні перекази існували в українській народній творчості, окремі мотиви та побутові деталі з них автор використав у баладі. Поет надав твору гумористичного колориту і комізму.

«Рибалка» – переспів однойменної балади Гете (ще раніше її переклав російською мовою В. Жуковський) – має вже виразно романтичний характер. Тема балади – зваблення молодого рибалки міфічною річковою істотою – дівчиною-русалкою, який піддався її чарам і пропав на дні ріки. Ідея – засудження соціальної несправедливості, яка штовхнула рибалку «в обійми» русалки, підлості, хитрості з боку дівчиньки та нерозсудливості рибалки, який, тверезо не розібравшись у ситуації, поплатився життям. Балада має виразні національні ознаки, наближені до фольклорного твору високою емоційністю (вживається багато окличних речень, звертань, вигуків), вживанням слів із зменшувально-пестливим значенням, використанням казково-легендарного сюжету. Твір пройнятий елегійним настроєм, насичений народнопісенними мотивами, фантастичними елементами, експресивною лексикою. Усе це підкреслює неповторний національний колорит у змалюванні романтичного поривання мрійливого юнака в незвіданий чарівний світ. Органічний зв'язок балади з українським фольклором забезпечив їй тривале життя, авторові ж – визнання.

Помітну увагу приділив П. Гулак-Артемівський питанням міжслов'янських мовно-літературних взаємин, фольклорно-етнографічному вивченню слов'янських народів. Показовою з цього погляду є складена ним «Инструкция в руководство г. адъюнкту Срезневскому по случаю назначаемого для него путешествия по славянских землях с целью изучения славянских наречий и их литературы» (1839). Він дав зразки олександрійського вірша: «Я розведу журбу і од печалі збавлю. / І двір життя його я раєм обсаджу, / І всім моє йому спасіння покажу». У творчості П. Гулака-Артемівського є початки прози. Це різноманітні «супліки» й післямови, листи до редакції – «писульки», для яких характерна «простацька манера» з елементами пародіювання.

Продовжує цікавитись П. Гулак-Артемівський в останній період і літературним життям, захоплюється творами Т. Шевченка, підтримує зв'язки з російськими, українськими, польськими діячами культури (познайомився в Харкові з А. Міцкевичем, з яким підтримував дружні стосунки), турбується про видання творів окремою книжкою. За плідне наукове творче та громадське життя він був обраний членом кількох науково-літературних товариств: «Московського товариства любителів російської словесності», Московського товариства історії і старожитностей російських, Копенгагенського товариства північних антикварів, Королівського товариства друзів науки у Варшаві, членом-кореспондентом статистичного відділення при Міністерстві внутрішніх справ тощо.

На поч. 1830-х відійшов від літературного життя, писав іноді – не для друку, бо вважав українську поезію безперспективною, писав лише принагідно, у зв'язку з пам'ятними подіями в його службовому та родинному житті. Видрукував цикл переспівів біблійної поезії, перейнятих релігійними настроями, у яких досяг яскравих характеристик, сильних, вражаючих образів. Про лукавих людей він говорить: «Язык їх – патока, а думка не така: / Отрута лютая, ще гірш од мишака».

Успішно почавши свою наукову та педагогічну кар'єру, він надміру захоплюється адмініструванням, що поглинало і його бурхливу енергію і вільний час. Перехід письменника на вірнопідданські позиції дав підстави Т. Шевченку, який позитивно оцінив поетичну творчість 20-30-х рр., сказати з гіркотою і осудом у передмові до «Кобзаря» 1847 р.: «Гулак-Артемівський хоть і чув (народну мову) так забув, бо в пани постригся».

Отже, спираючись на літературні зв'язки попередників в українському і світовому байкарстві та на фольклорні традиції, П. Гулак-Артемівський створив оригінальні, самобутні вірші, йдучи від простої байки-«казки» через байку-«приказку» до власне байки, з якою потім успішно виступили в українській літературі Є. Гребінка та Л. Глібов. Він сприяв демократизації української літератури, утвердженню в ній народної мови, її національних основ. Він був активним просвітником, вченим-гуманістом, його спадок великою мірою сприяв становленню свідомості нації. Він вірив у незнищенність добра. У «Справжній доброті» читаємо: «А човник Доброті, шамкенький, мов цвіркун, / Як селезень, на дно за качкою пірнає / Та впоять звідтіль без шкоди виринає – / До берега ставка ціленький допливає».